

ЛІНА МАЛИШ,

доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (04070, Київ, вул. Волоська, 8/5)

LINA MALYSH,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor of Department of Sociology, National University of Kyiv Mohyla Academy (8/5, Voloska St., Kyiv, 04070)

malysh.lina@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3155-3209>

Поколінні відмінності у сприйнятті соціальної ситуації

Соціологічна рефлексія щодо вікових особливостей розташування індивідів у соціальному просторі та сприйняття ними різних його аспектів утворює достатньо потужний дослідницький напрям, який бере свій початок від ґрунтовних праць Карла Мангайма [Mannheim, 1970] та Хосе Ортеги-і-Гасета [Ortega y Gasset, 1933]. Наразі в його межах сформувалося кілька підходів до операціоналізації вікового впливу на ті чи ті індивідуальні настанови й уявлення [Kertzer, 1983; Fosse, Winship, 2019].

У межах першого із них дослідники використовують у пояснювальних моделях незалежну змінну, яка фіксує кількість років, прожитих індивідом на момент опитування. Це, своєю чергою, уможлиблює перевірку гіпотез щодо ефектів віку.

У межах другого підходу виокремлюються категорії індивідів, які презентують певні вікові діапазони. Передбачається, що індивіди, належні до таких номінальних груп, матимуть відносно гомогенні думки з низки питань, позаяк їхня соціалізація відбувалась у подібних умовах. Агрегування індивідів здійснюється у два способи: за етапами життєвого циклу, для кожного з яких емпірично встановлено вікові межі (наприклад, молодь віком 18–34 роки, люди середнього віку — 35–60 років та особи похилого віку, яким виповнилося більш як 60 років) або за рівними, здебільшого 10-річними, проміжками, утвореними діапазонами років народження індивідів (так звані вікові когорти, як-от: 1970–1979 р. н., 1980–1989 р. н. тощо).

Третій підхід пов'язаний із вирізненням поколінь, утворених особами, які народилися за доби визначальних соціальних подій, здатних внаслідок суттєвих змін низки соціальних підсистем створити нові, специфічні умови для фор-

мування та подальшого розвитку індивідів (наприклад, повоєнне покоління, постперебудовне покоління тощо).

Порівняльні студії вікових категорій доволі часто спираються на лонгїтюдний дизайн, фокусуючись на розгляді їх у динаміці та зіставляючи дані про ту саму категорію в різних часових зрізах. У результаті уможливується висвітлення темпоральних змін, що відбуваються з індивідами, які презентують певну вікову спільноту.

Водночас може застосовуватися і статичне порівняння, за якого співвідноситься інформація щодо різних груп в один момент часу. Такий підхід є корисним і для виявлення відмінностей в актуальних світоглядних настановах та перцепціях індивідів із різних вікових категорій. Саме таке міжпоколінне порівняння позицій індивідів у соціоструктурних ієрархіях, їхнього сприйняття аспектів соціальної реальності, а також перевірка зв'язку між цими параметрами становить мету цієї розвідки.

Дані та змінні

З'ясування сприйняття соціуму представниками різних поколінь здійснювалось на агрегованому масиві даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ, утвореному хвилями опитувань, проведених у 2019–2021 роках ($N = 5402$, вибірка загальнонаціональна репрезентативна для дорослого населення). Об'єднання масивів даних продиктовано необхідністю збільшення кількості респондентів у цільових вікових категоріях.

Поколінні особливості сприйняття соціальної ситуації визначаються для чотирьох категорій осіб, формування яких відбувалося під впливом низки переломних подій. Як було доведено у попередніх емпіричних розвідках, здійснених на пострадянському просторі, таким групам властива значна подібність у ціннісних орієнтаціях [Семенова, 2001]. Так, перше — повоєнне — покоління утворюють індивіди, які народились у 1945–1950 роках у період відбудови після Другої світової війни ($N = 300$). Друге покоління — перехідне — об'єднує осіб 1965–1970 років народження, дитинство яких припало на період так званого застою ($N = 518$). Третє — перебудовне — покоління 1980–1985 років народження, яке з'явилося на світ напередодні горбачовського курсу реформ ($N = 665$). Четверте покоління — пострадянське — становлять особи, які народились у 1990–1995 роках за доби інтенсивного розвитку української державності ($N = 619$).

Для вимірювання сприйняття населенням соціальної ситуації було використано такі групи індикаторів.

Першу групу утворюють *оцінки стану соціуму*, які стосувались актуальної економічної та політичної ситуації:

- Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні? (шкала відповідей від 0 — дуже погана до 10 — дуже добра)
- Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди? (1 — ні, 2 — важко сказати, 3 — так).

Друга група показників презентована запитаннями щодо *орієнтацій індивідів на певний тип соціального устрою*, поєднуючи індикатори самоідентифікації, уявлення про оптимальну модель економічної системи та локус контролю:

- Ким Ви себе перш за все вважаєте? (респондент мав зробити вибір з-поміж альтернатив: 1 — мешканцем села, району чи міста, в якому він живе; 2 — мешканцем регіону (області чи кількох областей), де він живе; 3 — громадянином України; 4 — представником свого етносу, нації; 5 — громадянином колишнього Радянського Союзу; 6 — громадянином Європи; 7 — громадянином світу; 8 — інше).
- Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою? (де відповідями були: 1 — треба мінімізувати участь держави, все регулює ринок; 2 — треба поєднати державне управління і ринкові методи; 3 — треба повернутися до планової економіки на засадах державного обліку і контролю; 4 — важко відповісти).
- Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя? (віяло якого становили відповіді: 1 — здебільшого від зовнішніх обставин; 2 — деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин; 3 — однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин; 4 — більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин; 5 — здебільшого від мене).

Третя група змінних стосується того, наскільки індивід *задоволений своїм становищем*, що виявляється в тому, як він оцінює власну позицію у соціумі та своє життя в цілому:

- Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час? (1 — радше не задоволений; 2 — важко сказати, задоволений чи ні; 3 — радше задоволений).
- Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом? (5-бальна шкала, де 1 — зовсім не задоволений, а 5 — цілком задоволений). Задля спрощення зіставлення розподілів обох змінних з цієї групи, шкалу було зведено до трьох категорій, де 1 — задоволений; 2 — і задоволений, і ні; 3 — не задоволений.

Четверта група змінних описує *дисфункційні явища*, які загрожують соціальній системі, через виявлення головних страхів громадян України. До запитання: «Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?» — пропонували перелік із близько 20 альтернатив, з яких респондент міг обрати всі підходящі, додати власну або вказати, що люди нічого не бояться по-справжньому. Фінальний перелік побоювань, вжитий у дослідженні, становили ті, які відзначили не менше, ніж 20% опитаних за 2019–2021 роки загалом. До них належали: злочинність, безробіття, напад зовнішнього ворога, зупинка підприємств, голод, не виплати пенсій та зарплат, зростання цін, розпад України як держави, зараження небезпечними хворобами¹, холод у квартирах.

Додатково було розраховано новий узагальнювальний показник, що фіксував, яку кількість дисфункційних явищ вказав респондент, значення якого варіювали від 0 до 10.

Висновки щодо зафіксованих поколінних відмінностей у сприйнятті аспектів соціальної реальності потребували уточнення з точки зору того, наскільки гомогенними вони є в межах кожного покоління. Зокрема, з'ясувалося, чи зу-

1 Ідеться про туберкульоз, СНІД тощо. Запитання щодо побоювання пандемії COVID-19 не вживалося, оскільки його не ставили в опитуванні 2019 року.

мовлює розміщення індивідів у соціальному просторі, передусім у вимірах освітньої, кваліфікаційної та економічної нерівності, варіативність у їхніх думках.

Так, запитання щодо освітнього рівня формулювалося: «Який найвищий рівень освіти ви здобули?», — віяло відповідей якого було зведено до трьох рівнів: 1 — середня (початкова, неповна середня, середня загальна); 2 — середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 3 — вища (неповна, бакалавр, спеціаліст, магістр, аспірантура) освіта (аналогічне групування використовувалося й у працях: [Малиш, Виноградов, 2010; Малиш, 2021]).

Доходи респондентів визначалися через запитання: «Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці», — де відповіді було агреговано у чотири категорії: 1 — злидні (у респондентів часто немає грошей та харчів або їм бракує продуктів харчування); 2 — бідність (опитаним вистачає грошей лише на продукти харчування); 3 — помірні доходи (доходів вистачає загалом на прожиття або на все необхідне, за винятком заощаджень); 4 — високі статки (вистачає на все необхідне та на заощадження або живуть у повному достатку).

Професійний статус кодувався на підставі відповіді на запитання: «Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час», — за схемою, розробленою Оленою Симончук [Симончук, 2018: с. 247]. У результаті було одержано такі категорії: 1 — керівники, 2 — службовці, 3 — власники, 4 — робітники, 5 — безробітні та 6 — особи поза робочою силою. При перевірці зв'язку між окремими аспектами сприйняття соціальної ситуації та кваліфікацією змінну було перекодовано задля укрупнення її категорій: 1 — керівники та власники; 2 — службовці; 3 — робітники; 4 — безробітні; 5 — особи поза робочою силою. Вказаний індикатор не використовувався при аналізі даних підвибірки з повного покоління, позаяк близько 90% з них не належали до економічно активного населення.

Поряд зі стандартними показниками соціально-економічного статусу в розвідці застосовувалася змінна, яка фіксувала територіальну рухливість індивідів. Фіксація міграції здійснювалася на підставі запитань щодо типу населеного пункту, де пройшла первинна соціалізація респондентів («В якому населеному пункті пройшла переважна частина Вашого дитинства?») та де вони мешкають на момент опитування («Де Ви зараз проживаєте?»). При відповіді вибір був з-поміж: 1 — у Києві, 2 — у місті з населенням понад 250 тис. осіб; 3 — у великому місті в Україні; 4 — у селі. Щодо першого запитання до описаного віяла відповідей, яке стосувалось населених пунктів, розташованих в Україні, додавалось ще чотири варіанти: 5 — за межами України, в місті; 6 — за межами України, в селі; 7 — через часті переїзди у мене не лишилося вражень про місто/село мого дитинства; 8 — інше, — які не було використано для з'ясування типу переміщення індивіда. Показник типу міграції передбачав належність індивіда до таких трьох категорій: 1 — низхідна мобільність (теперішнє проживання в меншому за розміром населеному пункті, аніж на час дитинства), 2 — іммобільність (розміри населених пунктів у обидва проміжки часу збігаються) і 3 — висхідна мобільність (розмір актуального населеного пункту проживання більший за той, у якому індивід провів дитинство).

З огляду на невеликий обсяг поколінних підвбірок, структурна зумовленість окремих аспектів сприйняття реальності фіксувались за допомогою засобів зв'язку (критерій V Крамара). Вибір цього статистичного показника зумовлений потребою в зіставленні даних щодо сили зв'язку пар ознак, виміряних за різними шкалами (номінальними та порядковими).

Для уможливлення застосування критерію Крамара для псевдометричних змінних їх було розбито на терцилі. У результаті оцінка економічної ситуації мала діапазони: низька [0; 2], середня [3; 4] та висока [5; 10]. У кількості дисфункційних явищ у соціумі діапазони були такі: невелика [0; 3], помірна [4; 5] та значна [6; 10].

Загалом перелічені показники давали змогу порівняти позиції представників різних поколінь у просторі нерівностей і перевірити, чи накладає відбиток їхнє розміщення в основних стратифікаційних ієрархіях на соціальні орієнтації.

Покоління відмінності у розміщенні в просторі нерівностей

Головними показниками розміщення індивідів у просторі нерівностей є їхні освітній рівень, кваліфікація та рівень доходів. У володінні цими ресурсами, як видно з табл. 1, є низка відмінностей між представниками різних поколінь.

Таблиця 1

Покоління відмінності у позиціях в основних стратифікаційних ієрархіях, %

Розмірність	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
<i>Рівень освіти</i>				
Середня загальна	18,6	12,1	10,5	12,4
Середня спеціальна	33,4	31,4	26,1	21,6
Вища освіта	48,0	56,5	63,4	66,0
<i>Професійний статус</i>				
Керівники	0,3	4,9	5,9	3,3
Службовці	4,1	27,6	33,4	31,2
Власники	0,3	7,8	9,4	6,8
Робітники	3,8	34,4	33,4	33,5
Поза ринком праці	87,7	13,6	6,1	11,5
Безробітні	3,8	11,7	11,8	13,7
<i>Доходи родини</i>				
Злидні	11,4	4,2	3,1	3,0
Бідність	49,8	30,0	28,3	20,1
Помірні доходи	37,8	60,2	61,8	66,9
Високі статки	1,0	5,6	6,8	10,0

Частка осіб із вищою освітою серед представників повоєнного покоління є суттєво меншою, ніж у належних до пострадянського та перебудовного¹, а частка тих, хто має спеціальну освіту, навпаки, більша. Також у повоєнному поколінні майже вдвічі більше тих, хто має лише середню освіту, аніж у перебудовному. Загальним трендом тут є відтворення відсотка осіб із середньою освітою в поколіннях від перехідного до пострадянського, а також перерозподіл тих, хто продовжує навчатися після закінчення школи, між середньою спеціальною та вищою освітою на користь останньої, починаючи з перебудовного покоління.

Статистично значимі відмінності у професійному статусі серед належних до складу економічно активного населення (перехідне, перебудовне та пострадянське покоління) відсутні. Примітно, що, попри збільшення віку від покоління до покоління, значимого зростання частки керівників та власників не відбувається — себто відтворюється радянська модель економіки, де якість робочих місць лишається незмінною.

Цілком очікувано повоєнне покоління здебільшого перебуває поза ринком праці, ще близько 8% працюють, а 3,8% належних до нього ідентифікують себе як безробітних. Частка осіб поза ринком праці є найменшою у перебудовного покоління, де є мінімальною кількістю тих, хто навчається, перебуває у декретній відпустці або на пенсії.

За рівнем доходів виокремлюються два полярні покоління — повоєнне та пострадянське. Серед першого спостерігаються найвищі з-поміж інших категорій частки злиднених і бідних (11,4% та 49,8%), а також найменша кількість осіб із високими статками (1%). У пострадянському поколінні відсоток бідних є меншим, аніж у будь-якому іншому (20,1%), а кількість осіб із високими статками переважає аналогічний показник для повоєнного та перехідного покоління, досягаючи 10%.

Частка осіб із помірними доходами, найменша у повоєнному поколінні, в інших категоріях суттєво зростає, значимо не розрізняючись між ними. Також саме цей рівень добробуту є модальним у всіх поколіннях, починаючи з перехідного.

Стосовно рухливості індивідів слід відзначити доволі суттєву частку іммобільних, яка не мала значимих поколінних відмінностей (табл. 2). Водночас відсоток тих, хто переїхав до більших за розміром населених пунктів, був максимальним у повоєнному поколінні (26,0% проти 15,8% та 16,3% серед перебудовного та пострадянського поколінь). У ньому ж спостерігалась найменша частка тих, хто здійснив низхідну мобільність (5,3% проти 11,0% у пострадянському).

Найчастіше мігрували до більших за розміром населених пунктів мешканці сіл — відповідний відсоток коливається у межах від 39,9% (повоєнне покоління) до 25,0% (пострадянське покоління), менш популярним був виїзд із невеликих міст (від 10,2% у перебудовному поколінні до 16,1% у повоєнному). Загальним трендом висхідної мобільності виявився переїзд до невеликих міст (від 44,1% у перебудовному до 55,1% у повоєнному поколінні). До великих міст майже в усіх

1 Тут і далі відмінності значимі на рівні $p = 0,05$.

поколіннях вирушали дещо менше людей (від 32,1% у перехідному до 29,8% у пострадянському поколінні). Виняток становило перебудовне покоління, у якому частка тих, хто виїхав до них, сягала 49% проти 44,1%, які обрали для переїзду невеликі міста.

Таблиця 2

Поколінні відмінності у типах переміщень респондентів, %

Тип переміщення	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
Переїзд до менших населених пунктів	5,3	11,0	10,4	11,0
Імобільність	68,7	67,4	73,8	72,7
Переїзд до більших населених пунктів	26,0	21,6	15,8	16,3

Зіставлення даних щодо позицій представників різних поколінь у просторі нерівностей унаочнило певні тренди, зумовлені відмінністю умов їхньої соціалізації та включення у стратифікаційні порядки. Формування повоєнного покоління відбувалося за доби відновлення зруйнованої економіки й інфраструктури, тоді як у разі інших поколінь цей процес розгортався на тлі експансії освітньої системи за умов мілітаризованої та індустріалізованої економіки радянського типу.

Отже, з-поміж усіх поколінь виокремлюється, з одного боку, повоєнне покоління, якому властиві найнижчі освітній рівень та доходи, а висхідна територіальна мобільність хоча й була дещо інтенсивнішою, аніж у пострадянському поколінні, частіше мала за кінцеву точку невеликі населені пункти. З іншого боку, розташування представників пострадянського покоління на основних стратифікаційних шкалах є досить високим, а доходи є найвищими з-поміж усіх поколінь. Решта два покоління є більше схожими на пострадянське, аніж на повоєнне, хоча ці відмінності не є настільки ж помітними.

Оцінювання представниками різних поколінь аспектів соціальної реальності

Уявлення представників різних поколінь про окремі характеристики українського соціуму є доволі подібними.

Низькою залишається оцінка економічної ситуації: її середнє значення варіює у межах від 2,62 до 3,64 (стандартне відхилення [1,93; 2,09]), медіана піднімається з 3 до 4 лише у пострадянському поколінні (табл. 3). При цьому розподіли значень змінної для всіх поколінь суттєво зміщені в бік невдоволення. Водночас наявна тенденція до хоча й незначного, але поліпшення настроїв населення¹.

1 Відмінності перевірено за допомоги *H*-тесту Краскела–Воліса ($p < 0,001$).

Таблиця 3

Поколінні відмінності оцінок економічної ситуації, міри центральної тенденції

Оцінка економічної ситуації	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
Середнє відхилення	2,62	3,03	3,16	3,64
Стандартне відхилення	1,98	1,96	1,93	2,09

Відсутні значимі поколінні розбіжності в уявленнях населення про свободу думки: значна кількість опитаних (від 49,3% до 57%) вказують на можливість вільного висловлювання власних поглядів; заперечують її не більш як третина (від 22,5% до 28,7%). Але частка тих, хто не визначився з відповіддю на це запитання, також залишається помітною, варіюючи в межах від 15,5% до 22%, що вказує на існування певних суперечностей у царині гласності.

Таблиця 4

Поколінні відмінності задоволеності індивідів своєю позицією, %

Розмірність	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
<i>Задоволення життям</i>				
Радше незадоволений	53,0	34,9	27,1	24,9
І задоволений, і незадоволений	22,7	29,4	27,7	27,0
Радше задоволений	24,3	35,7	45,2	48,1
<i>Задоволення становищем у суспільстві</i>				
Радше незадоволений	52,0	40,4	37,1	28,3
Важко сказати, задоволений чи ні	31,3	34,5	33,3	38,9
Радше задоволений	16,7	25,1	29,6	32,8

Помірний оптимізм респонденти виказують і в оцінках власного життя та свого становища у соціумі (табл. 4). При цьому представники всіх поколінь задоволені життям сильніше, аніж становищем у соціумі. Найбільша кількість невдоволених та найменша — задоволених життям — у повоєнному поколінні (53% та 24,3%). Частка тих, кого життя не влаштовує, у перехідному поколінні також є вищою, аніж у перебудовному та пострадянському (34,9% проти 27,1% та 24,9% відповідно). Загалом частка задоволених життям у трьох останніх по-

коліннях перевищує частку незадоволених, і ця різниця збільшується зі зменшенням віку представників покоління.

Частка задоволених власним становищем у соціумі, так само, як і задоволених життям, є найменшою у повоєнному поколінні (16,7%); у всіх інших поколінь вона є значимо вищою. Натомість кількість тих, кого не задовольняє їхній статус, є мінімальною в пострадянському поколінні (28,3%). Також це єдине покоління, де відсоток задоволених соціальною позицією перевищує відсоток незадоволених.

Обидві змінні виявилися досить тісно пов'язані між собою — значення критерію Крамара для них становило $V = 0,439$ ($p < 0,001$) для об'єднаного масиву та $V = 0,436$ ($p < 0,001$) у середньому для чотирьох обраних для аналізу поколінних підвибірок. Відтак на підставі цих індикаторів¹ було побудовано типологію, яка включала чотири категорії осіб: першу утворювали задоволені як життям, так і становищем у суспільстві; другу — ті, кому було важко визначитися з тим, чи задоволені вони і тим, і тим; третю — незадоволені обома аспектами; четверту — ті, в кого значення змінних не були узгодженими.

Цілком очікувано частка тих, кого не задовольняло ні власне життя, ні соціальний статус, була найбільшою у повоєнному поколінні (38,3%), тоді як задоволених цими параметрами серед них виявилось найменше (10%). Значимі розбіжності у відсотках належних до першої та третьої категорії осіб зберігалися також між перехідним і пострадянським поколіннями (25,3% проти 15,5% та 19,9% проти 28,3% відповідно). Перебудовне покоління з 20% задоволених і 23,9% незадоволених своїм становищем значимо не відрізнялося ні від перехідного, ні від пострадянського покоління, утворюючи проміжну ланку між ними.

Що ж до структурної зумовленості перелічених оцінок, то думки стосовно свободи висловлювань продемонстрували найбільшу гомогенність у межах поколінь. Їхня варіативність простежувалась у повоєнному, перехідному, перебудовному поколіннях лише серед тих, хто мав різну рухливість (V Крамара варіював у межах $[0,094; 0,185]$; $p \leq 0,05$), тоді як у пострадянському поколінні вони були пов'язані із кваліфікацією ($V = 0,133$; $p = 0,01$).

Оцінка економічної ситуації у всіх поколіннях, крім пострадянського, залежала від рівня доходів (V Крамара варіював у межах $[0,118; 0,156]$; $p \leq 0,031$). Натомість у перебудовному та пострадянському поколіннях відмінності у сприйнятті стану економіки зумовлювала кваліфікація (V Крамара становив $0,123$ та $0,151$; $p \leq 0,015$), а в останньому — також рухливість ($V = 0,114$; $p = 0,004$) та освіта ($V = 0,145$; $p = 0,001$).

Задоволеність як життям, так і власною позицією в соціумі у представників повоєнного покоління мала відмінності лише серед осіб із різними доходами (V Крамара становив $0,271$ та $0,188$; $p < 0,001$). Матеріальний добробут виявився найтісніше за інші стратифікаційні ознаки пов'язаним з обома показниками в усіх поколіннях, хоча для задоволеності життям значення критерію Крама-

1 Значення змінної, яка фіксувала задоволеність життям, для зручності було укрупнено таким чином, щоб її шкала була аналогічною шкалі змінної, яка вимірювала задоволеність становищем у суспільстві.

ра виявились вищими (V Крамара в межах [0,249; 0,280] проти [0,188; 0,244], $p < 0,001$). Також у трьох економічно активних поколіннях варіативність обох оцінок зумовлювалася кваліфікацією (V Крамара в діапазоні [0,129; 0,195]; $p \leq 0,014$). Освіта була пов'язана із задоволеністю життям у перехідному та перебудовному поколіннях (V Крамара в межах [0,112; 0,124]; $p \leq 0,03$), а також із задоволеністю статусом у пострадянському ($V = 0,138$; $p = 0,003$).

Назагал населення доволі критично оцінювало стан економіки, значну частину становили ті, хто констатував наявність свободи слова в Україні. При оцінюванні власного становища найбільш критичними були представники повоєнного покоління, а найкращим воно видавалося пострадянському. Водночас власним життям всі покоління були вдоволені більше, ніж позицією в соціумі.

Перелічені типи сприйняття окремих аспектів соціальної реальності були доволі гомогенними у межах поколінь; найменша кількість їхніх структурних корелят була відмічена для повоєнного покоління. При цьому оцінки характеристик соціуму були менш пов'язані з позиціями в основних структурних ієрархіях, ніж задоволеність життям та соціальним статусом.

Уявлення про суспільний устрій представників різних поколінь

Попри достатньо значну подібність уявлень представників різних поколінь про окремі сфери соціального життя, вони дещо відмінним чином бачать порядок відтворення життєвих шансів (табл. 5).

Таблиця 5

Покоління відмінності уявлень про суспільний устрій, %

Розмірність	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
<i>Чинники перебігу життя</i>				
Здебільшого обставини	25,7	12,0	10,0	12,6
Обставини більше, ніж сама людина	26,0	29,5	26,9	26,0
Однаково людина і обставини	29,3	36,5	32,9	32,0
Людина більше, ніж обставини	11,3	13,3	18,6	19,1
Здебільшого сама людина	7,7	8,7	11,6	10,3
<i>Тип управління економікою</i>				
Ринкова	8,6	10,3	12,8	12,9
І ринкова, і планова	51,6	59,3	58,3	63,1
Планова	39,8	30,4	28,9	24,0

<i>Територіальна само ідентифікація</i>				
Мешканець населеного пункту	25,8	22,4	18,9	16,2
Мешканець регіону	5,7	5,8	4,1	5,7
Громадянин України	56,8	62,2	68,2	68,1
Представник нації	1,3	1,6	2,7	2,8
Громадянин СРСР	7,4	3,1	1,5	0,3
Громадянин Європи	0,3	1,0	1,4	2,5
Громадянин світу	2,7	3,9	3,2	4,4

Представники молодших вікових категорій — перебудовного та пострадянського поколінь — частіше, ніж повоєнного, схилиються до визнання дещо більшого свого впливу, ніж обставин, на власне життя (18,6% та 19,1% проти 11,3%). Натомість відсоток респондентів, які покладають відповідальність за свою долю здебільшого на обставини, є найвищим саме в останній категорії (25,7%).

В управлінні економікою повоєнне покоління частіше за два наймолодші надає перевагу державному плануванню (39,8% проти 28,9% та 24%). У всіх поколіннях однаково малу популярність мала ринкова модель, яку підтримує близько 10% опитаних. Підтримка поєднання ринкової та планової економіки значимо різниться у повоєнного та пострадянського поколінь: якщо в першому її підтримують 51,6% осіб, то в останньому — 63,1%.

Між поколіннями дещо відмінною є і самоідентифікація: хоча найчастіше люди вважають себе громадянами України; найменша частка таких серед повоєнного покоління (56,8%), де також найбільше й тих, хто відносить себе до громадян колишнього СРСР (7,4%).

Для змінних, розподіли яких наведені у табл. 5, було перевірено гіпотезу щодо існування констеляцій їхніх вимірів, які могли б утворити узгоджені типи орієнтацій індивідів на певний тип соціального устрою. Засобами множинного аналізу відповідностей¹ було виокремлено чотири такі типи. Перший становили *глобалісти*, яким були властиві сприйняття себе як громадян Європи або світу, налаштування на ринкові механізми регулювання економіки та ту чи ту міру власної відповідальності індивіда за свої вчинки. Другий тип — *державники*, які презентували себе як громадян України, життя яких залежить переважно від них самих або рівною мірою від них та обставин, а також вважали оптимальним устрій, що поєднує елементи ринкового та державного регулювання. Третій тип — *культурних локалістів* — утворювали налаштовані на комбінацію

1 У двовимірному рішенні частка поясненої варіативності ознак для першого виміру становила 44,7%, а для другого — 40,6%.

ринкової та планової економіки індивіди, які вважали себе передусім представниками певного регіону або нації чи етносу, а також покладали відповідальність за перебіг власного життя рівною мірою на себе й на обставини чи переважно на обставини. У четвертий тип об'єднались ретрогради — люди, які відносять себе до мешканців певного населеного пункту або ж до громадян колишнього СРСР, вважали, що їхнє життя визначається здебільшого або повністю обставинами, а економіка має бути плановою. Однак перелічені узгоджені типи орієнтацій демонструвало 26,4% опитаних, решті були притаманні неузгоджені орієнтації щодо суспільного устрою. Попри невелику кількість осіб у цій підвибірці, відзначмо, що у повоєнному поколінні виявилось найменше державників (52,3%)¹ та найбільше ретроградів (36%)².

Одним із важливих елементів оцінки індивідами функціонування соціальної системи є їхні уявлення про головні проблеми, що виникають у певних сферах життя. Загалом з переліку з десяти найбільш серйозних із них опитані з будь-якого покоління обирали приблизно 4 найгостріші (середнє показника варіювало у межах [3,79; 4,31], стандартне відхилення становило [2,26; 2,26]). Медіана показника сягала 4 у повоєнному та перехідному поколіннях, а вже у перебудовному та пострадянському знижувалася до 3. Попри не надто високе значення змінної, яка фіксувала кількість зазначених дисфункційних процесів, частка респондентів, які не обрали жодної проблеми з переліку, у жодному з поколінь не перевищувала 5,4%.

Перелік найгостріших проблем, що на них вказали щонайменше 50% опитаних із кожної з підвбірок, включав ріст цін, невиплату зарплат і пенсій, безробіття. Перша проблема турбувала представників усіх поколінь майже однаковою мірою (відповідний відсоток варіював у межах від 64,8% до 73%), тоді як невиплати заробітку або пенсії значимо частіше непокоїли представників повоєнного покоління (62%), аніж перебудовного (52,6%) та пострадянського (50,6%). Безробіття здавалося проблемою більшої кількості осіб із пострадянського покоління (66,9%), яке щойно вийшло на ринок праці, аніж з повоєнного (55,7%), яке його здебільшого полишило.

Найрідше, на думку респондентів, викликали побоювання людей масові безпорядки — значимий контраст у частках тих, кому ця загроза здавалася реальною, спостерігався між повоєнним поколінням (23%) та пострадянським (15,2%). Також відносно слабку тривогу в опитаних викликали й міжнаціональні конфлікти — тих, хто їх відзначив, виявилось близько 20%.

Варіація перелічених показників сприйняття окремих аспектів соціуму залежно від позицій в основних структурних ієрархіях виявилась дуже незначною. Найбільша кількість корелятивів була зафіксована для локусу контролю, який для всіх поколінь зумовлювався доходами (V Крамара варіював у діапазоні [0,166; 0,190]; $p \leq 0,043$). Поряд із тим в усіх поколіннях, крім пострадянського, локус контролю був пов'язаним з освітою (V Крамара в межах [0,157; 0,202];

1 В інших поколіннях відсоток варіював у діапазоні [73,8; 82,9].

2 В інших поколіннях відсоток варіював у діапазоні [5,8; 13,8].

$p \leq 0,033$), а в перебудовному поколінні він також зумовлювався рухливістю ($V = 0,133$; $p = 0,004$).

Орієнтація на певний тип управління економікою не мала структурних відмінностей у повоєнного покоління, а в пострадянського залежала лише від освітнього рівня ($V = 0,122$; $p = 0,044$). У перехідного покоління корелятами таких настанов були освіта ($V = 0,139$; $p = 0,034$) та доходи ($V = 0,113$; $p = 0,031$), а в перебудовному — також доходи ($V = 0,123$; $p = 0,004$) та кваліфікація ($V = 0,166$; $p = 0,001$).

Самоідентифікація індивідів була гомогенною, невеликі її варіації зумовлювались матеріальним добробутом у повоєнному ($V = 0,194$; $p = 0,041$) та перебудовному ($V = 0,148$; $p = 0,007$) поколіннях.

Думки про кількість проблем, які мали турбувати населення, різнилися в осіб із різною освітою у перехідному ($V = 0,117$; $p = 0,05$) та перебудовному ($V = 0,116$; $p = 0,017$) поколіннях, а в останньому ще й були пов'язаними з кваліфікацією ($V = 0,118$; $p = 0,025$).

Загалом із плином часу спостерігається поступова зміна уявлень індивідів про засади суспільного порядку. Якщо чимала частина найстаршого покоління зберігає орієнтацію на планову економіку та невисоку особисту відповідальність за перебіг власного життя, то у молодших респондентів формується більш активна життєва позиція. У пострадянського покоління посилюється самоідентифікація як громадян України та загалом виокремлюється певне «ядро», яке складається із патріотичних, самостійних індивідів, налаштованих на впровадження ринкових механізмів функціонування економіки.

Відносно невеликою виявилася кількість серйозних проблем, властивих суспільству, — понад половину опитаних відзначили лише три такі. Що ж до поколінних відмінностей в оцінці дисфункцій, то представники повоєнного покоління частіше за інших схильні вказувати на наявність певної проблеми, особливо яскравим є контраст із пострадянським поколінням.

Як самоідентифікація, так і уявлення про дисфункції, властиві соціуму, досить незначною мірою залежали від позиції індивідів у просторі нерівностей. Структурна зумовленість дещо більше давалася ознаки в орієнтаціях на певну модель економічного устрою та локус контролю.

Висновки

Стисла характеристика поколінь, формування яких припало на головні віхи розвитку України до та після здобуття незалежності, вказує на те, що розбіжності як у позиціях у структурних ієрархіях, так і в уявленнях стосовно соціальної реальності є найвиразнішими для двох із них — повоєнного та пострадянського. Перехідне та перебудовне покоління становлять проміжні ланки між першими двома, проте їм властива більша подібність до пострадянського покоління, аніж до повоєнного.

Найкраще диференціюють покоління структурні параметри та оцінки їхнього життя та соціального становища. Назагал у повоєнного покоління найнижчими є освіта та рівень доходів, а також найгірше самопочуття, а в пострадянському поколінні ці показники, навпаки є найкращими. Поколінні відмінності

увялень про стан справ у соціумі виражені слабо: вони відсутні щодо оцінки свободи слова та незначні щодо стану економіки.

За орієнтаціями на певні форми стратифікаційних порядків простежується підвищення «проєвропейських» настроїв від старших поколінь до молодших: посилюються відповідальність за власне життя, підтримка ринкової економіки та самоідентифікація себе як громадянина України. Попри подібність переліків найгостріших проблем у різних поколіннях, представники перебудовного та пострадянського поколінь переймаються ними дещо менше, аніж перехідного та повоєнного.

Оцінки більшості аспектів соціальної реальності виявилися доволі гомогенними в межах поколінь: кількість їхніх структурних корелятив була незначною, або вони й загалом були відсутні. Зокрема, така однорідність була властива оцінкам стану економіки та свободи слова, самоідентифікації, уявленням про найгостріші проблеми, а також орієнтації на певну економічну модель.

Зв'язок сприйняття реальності із соціоструктурними показниками був не надто тісним, найвищі його значення було зафіксовано для рівня доходів із задоволеністю життям, а також задоволеністю власною позицією у соціумі. При цьому структурна зумовленість найменшою мірою проявлялась у повоєнному поколінні, чийм оцінкам була властива найвища гомогенність.

Джерела

Малиш, Л. (2021). Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 21–36.

Малиш, Л., Виноградов, О. (2010). Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці. В: С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (сс. 81–103). Київ: ВПЦ НАУКМА.

Семенова, В. В. (2001). Дифференциация и консолидация поколений. В: В. А. Ядов (ред.), *Россия трансформирующееся общество* (сс. 256–271). Москва: КАНОН-пресс-Ц.

Симончук, О. (2018). Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу. Київ: Інститут соціології НАН України.

Fosse, E., Winship, C. (2019). Analyzing age-period-cohort data: A review and critique. *Annual Review of Sociology*, 45, 467–492.

Kertzer, D. I. (1983). Generation as a sociological problem. *Annual review of sociology*, 9 (1), 125–149.

Mannheim, K. (1970). The problem of generations. *Psychoanalytic review*, 57 (3), 378–404.

Ortega y Gasset, J. (1933). *The Modern Theme*. Translated from the Spanish by James Cleugh. New York: W. W. Norton.

Отримано 18.06.2022

References

Fosse, E., Winship, C. (2019). Analyzing age-period-cohort data: A review and critique. *Annual Review of Sociology*, 45, 467–492.

Kertzer, D. I. (1983). Generation as a sociological problem. *Annual review of sociology*, 9 (1), 125–149.

Malysh, L. (2021). Three generations of Ukrainians in stratification hierarchies: a comparative perspective. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 21–36. [= Малиш, 2021]

Malysh, L., Vinogradov, O. (2010). Education as a Basis of the Entry of Young People in the Labour market. [In Ukrainian]. In: S. Oksamytna, O. Vynogradov, L. Malysh, T. Martseniuk, *Ukrainian Youth: from Education to Work* (pp. 81–103). Kyiv: NaUKMA. [= Малиш, Виноградов 2010]

Mannheim, K. (1970). The problem of generations. *Psychoanalytic review*, 57 (3), 378–404.

Ortega y Gasset, J. (1933). *The Modern Theme*. Translated from the Spanish by James Cleugh. New York: W. W. Norton.

Semionova, V. V. (2001). Differentiation and Consolidation of Generations. [In Russian]. In: V. A. Yadov (Ed.), *Russia is a Society under Transformation* (pp. 256–271). Moscow: KANONpress-C. [= Семенова 2001]

Simonchuk, O. (2018). *Social Classes in Modern Societies: Heuristic Potential of Class Analysis*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [= Симончук 2018]

Received 18.06.2022

ЛИНА МАЛИШ

Поколінні відмінності у сприйнятті соціальної ситуації

У статті здійснюється міжпоколінне порівняння позицій індивідів у соціоструктурних ієрархіях та їхнього сприйняття аспектів соціальної реальності, а також з'ясовується зв'язок між цими параметрами. На підставі масивів даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ за 2018–2021 роки було виокремлено чотири підвибірки, які презентують чотири покоління (повоєнне, перехідне, перебудовне та пострадянське). Кожне з поколінь формувалося під впливом знакових для розвитку України подій за період до та після здобуття незалежності.

Визначення сприйняття соціальної ситуації здійснювалось із застосуванням чотирьох груп показників (оцінок стану соціуму, орієнтацій індивідів на певний тип соціального устрою, задоволення своїм становищем та уявлень про дисфункційні явища українського соціуму). Додатково було сконструйовано дві типології (узагальнена характеристика задоволення життям та орієнтація на певний тип соціального порядку). Для вимірювання позицій у просторі нерівностей було вжито такі показники, як рівень освіти респондента, доходи його родини, кваліфікація та просторова рухливість.

Було виявлено низку поколінних відмінностей у розподілах індивідів за основними стратифікаційними ієрархіями, а також у їхньому задоволенні власним становищем. Оцінки стану соціуму, орієнтацій індивідів на певний тип соціального устрою та уявлень про дисфункційні явища українського соціуму мали слабкі відмінності поміж поколінних когорт.

Окремі аспекти сприйняття соціальної ситуації були доволі слабо пов'язані з позицією у стратифікованому просторі, їхній найменший вплив спостерігався для повоєнного покоління.

Ключові слова: порівняльне дослідження; соціальна стратифікація; покоління; сприйняття соціальної ситуації; стратифікаційна ієрархія

ЛИНА МАЛЫШ

Поколенческие отличия в восприятии социальной ситуации

В статье осуществляется межпоколенческое сравнение позиций индивидов в социоструктурных иерархиях и их восприятия аспектов социальной реальности, а также выясняется связь между этими параметрами. На основе массивов данных социологического мониторинга «Украинское общество» Института социологии НАНУ за 2018–2021 годы были выделены четыре подвыборки, представляющие четыре поколения (послевоенное, переходное, перестроечное и постсоветское). Каждое из поколений формировалось под влиянием знаковых для развития Украины событий за период до и после обретения независимости.

Определение восприятия социальной ситуации осуществлялось с применением четырех групп показателей (оценок состояния социума, ориентаций индивидов на определенный тип социального устройства, удовлетворения своим положением и представления о дисфункциональных явлениях украинского социума). Дополнительно были сконструированы две типологии (обобщенная характеристика удовлетворенности жизнью и ориентация на определенный тип общественного строя). Для измерения позиций в пространстве неравенств были использованы такие показатели, как уровень образования респондента, доходы его семьи, квалификация и пространственная подвижность.

Был выявлен ряд поколенческих различий в расположении индивидов в основных стратификационных иерархиях, а также в их удовлетворенности собственным положением. Оценки состояния социума, ориентации индивидов на определенный тип социального устройства и представление о дисфункциональных явлениях украинского социума имели слабые отличия среди поколенческих когорт.

Отдельные аспекты восприятия социальной ситуации были достаточно слабо связаны с позицией в стратифицированном пространстве, их наименьшее влияние наблюдалось для послевоенного поколения.

Ключевые слова: сравнительное исследование; социальная стратификация; поколение; восприятие социальной ситуации; стратификационная иерархия

LINA MALYSH

Generational differences in social situation perception

The article provides an intergenerational comparison of the individuals' position in the social structure and their attitudes to the social situation. Additionally, associations between these parameters were identified. Four subsamples which represented four generations (post-war, transitional, perestroika time and post-Soviet) selected from joint data set of the Ukrainian Society sociological survey conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2018–2021. The generations were born during the period of significant events in Ukrainian history.

Four kinds of indicators of the attitudes to the social situation were distinguished (perception of the state of society, orientations of individuals toward a model of social order, satisfaction with their position and the individuals' social dysfunctions imagery). Moreover, two typologies were constructed (overall satisfaction with status and general orientation towards a model of social order). Indicators of the individual social position were as follows: educational level, family income, qualifications and spatial mobility. There were some generational differences in the distributions of individuals along the main stratification hierarchies, as well in their satisfaction with their life and social status. At the same time, perception of the state of society, orientation towards a model of social order, and individuals' social dysfunctions imagery had slight differences among generational cohorts.

Structural differences in the above attitudes were not very significant. The weakest structural effects on attitudes toward the state of society have been noted for the post-war generation.

Keywords: comparative study; social stratification; generation; perception of the social situation; stratification hierarchy